

X. DAULETNAZAROV SHE'RIYATIDA TROPLARNING QO'LLANILISH XUSUSIYATI

Otemisov Aziz Zarlikbayevich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Amaliy filologiya kafedrası dotsenti, PhD.

Joldasbayeva Shaxrizoda Abatbay qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Filologiya va tillarni o'qitish (qoraqalpoq tili) ta'lim yo'nalishi talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpoq xalq shoiri Xalila Dauletnazarov asarlaridagi badiiy vositalar o'rganib chiqildi. Badiiy tasvir vositalarining o'xshatish, sifatlash, metafora, metonimiya turlariga alohida to'xtalib o'tildi. Ularga tushuntirishlar berilib, misollar bilan dalillandi.

Kalit so'z: poeziya, badiiy tasvir vositalari, trop, o'xshatish, metafora, epitet, metonimiya.

X. DAWLETNAZAROV POEZIYASINDA TROPLARDIN QOLLANILIW OZGESHELIGI

Otemisov Aziz Zarliqbaevich

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ámeliy filologiya kafedrası docenti, PhD.

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim bağdarı studentı.

Annotaciya: Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq shayırı Xalila Dáwletnazarov shıǵarmalarındađı kórkemlew quralları úyrenilip shıǵıldı. Kórkemlew qurallarınıń teńew, epitet, metafora, metonemiya túrlerine ayırıqsha toqtap ótildi. Olarǵa túsinikler berilip, mısallar menen dálillendi.

Gilt sóz: poeziya, kórkemlew quralları, trop, teńew, metafora, epitet, metonemiya.

X. ДАУЛЕТНАЗАРОВ: ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРОПОВ В ПОЭЗИИ

Otemisov Aziz Zarlykbaevich

Доцент кафедры прикладной филологии Карагандинского государственного университета имени Бердака, кандидат наук (PhD).

Джолдасбаева Шахризада Аббатбай кызы

Студентка направления подготовки «Филология и преподавание языков (каракалпакский язык)» Карагандинского государственного университета имени Бердака.

Аннотация: В данной статье исследованы художественные средства в произведениях каракалпакского народного поэта Халила Даулетназарова. Особое внимание уделено видам художественных средств изображения, таким как сравнение, эпитет, метафора и метонимия. Приведены пояснения и примеры для подтверждения.

Ключевые слова: поэзия, художественные средства изображения, троп, сравнение, метафора, эпитет, метонимия.

КН. DAULETNAZAROV: PECULIARITIES OF USING TROPES IN POETRY

Otemisov Aziz Zarlikbayevich

Associate Professor of the Department of Applied Philology,
Berdakh Karakalpak State University, PhD.

Joldasbayeva Shaxrizoda Abatbay kyzy

Student of the Philology and Language Teaching (Karakalpak Language) Program, Berdakh
Karakalpak State University.

Abstract: This article examines the artistic devices in the works of the Karakalpak folk poet Khalil Dauletnazarov. Special attention is given to the types of artistic imagery, such as simile, epithet, metaphor, and metonymy. Explanations are provided, supported by examples.

Keywords: poetry, artistic imagery, trope, simile, metaphor, epithet, metonymy.

Xalila Dáwletnazarovtıń lirikalıq qosıqlarınıń kórkemlik dárejesin, shayırdıń óz shıǵarmalarına bolǵan dóretiwshilik qatnasın, qosıqlarınıń kórkem mazmunın anıqlawımız ushın, álbette, troplar tuwralı túsinike iye bolıwımız kerek.

Hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik qunın bahalawda ondaǵı qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń kórkemlik xızmetin, olardıń shıǵarma pútinliginde tutqan ornın úyreniw de ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew quralları ádebiyattanıw iliminde «Kórkemlew quralları», «súwretlew quralları», «troplar» dep te júritiledi. Shıǵıs klassikalıq ádebiyatında «majozlar» degen atama menen qollanıladı. **Trop** (grek tilinen alınıp – basqa bir násege aylanıw mánisinde) kóshpelilik, kórkem shıǵarmada bir nárseni sáwlelendiriw ushın sózlerdiń óziniń túpkilikli mánisinde emes, al kóshpeli maǵanada qollanılawı[3]. Kórkem ádebiyatta troptıń metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, giperbola, simvol, janlandırıw h.t.basqa túrleri qollanıladı. Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda kórkemlew qurallarınan da ónimli paydalanadı.

«Teńew – troptıń ápiwayı, dáslepki túri bolıp esaplanadı» dep jazadı L.İ.Timofeev.– bunda ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde eki qubılıs jaqınlastırılıadı. Teńew kútá áyyemgi zamanlardan beri xalıqlardıń awızeki hám jazba ádebiyatında isletilip kiyatırǵan súwretlew quralı. Ol xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinde de júdá jiyi qollanıladı.

Xalila Dáwletnazarov óziniń lirikalıq dúrkinlerinde teńewlerden sheberlik penen paydalana alǵan. Buǵan mısıl retinde 1994-jılı baspa júzin kórgen «Dos bolıw hámmeniń qolınan kelme» toplamında járiyalanǵan qosıqlarında qollanıılǵan teńewge itibar bereyik:

Basıńnan **dumanday** ketpes dawlarıdı,

Seyiltip námártler qolın baylarsañ [6.10].

Bul qosıqta qollanıılǵan **dumanday** sózinde teńewdiń (-day/dey) qosımtası arqalı jasalǵan bolıp, shayır tikkeley dáryaǵa qarata onıń mártligin aytıp atır. Dumanday sózi tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń tariyxına baylanısı qollanıılǵan sóz bolıp tariyxta bolıp ótken qıym jaǵdaylardı (basıńnan dumanday ketpes dawlarıdı) arqalı bermekshi bolǵan. Jáne bir neshe mısallarǵa toqtalıp ótsek:

Batır **Ernazarday** sawlatlı, sınılı,

Ómir jırshısınıń sazı buzıldı [6.21].

Bul qosıqta **Ernazarday** sózinde teńew qollanıılǵan bolıp, tariyxta jasap ótken Ernazar babamızıdı eslep ótken.

Álemde **ájeldey** zalım joq eken,

Jaqsıǵa payansız eken bul dúnya [6.21].

Bul qosıqta qollanıılǵan **ájeldey** sózin shayır teńewlerden paydalanǵan halda kórkemlep jetkerip bergen.

Epitet – grek tilinen – anıqlaw mánisinde [3]. Kórkem ádebiyat tilinde predmet, waqıya, hádiyse, túsini hám adamlardıń belgi-sıpatların anıqlap, sıpatlap keletuǵın troplardıń bir túri. Anıqlawshı sóz anıqlanatıuǵın sóz benen birigip, óziniń belgi-qásiyetlerin oǵan kóshirgen halda súwretlew obektiniń anaw yamasa mınaw tamanların sıpatlaydı. Epitettiń kórkemlew xızmeti sonda, ol arqalı shayır yaki jazıwshı qaharmannıń yamasa qubılıstıń ózine tán belgilerin ayrıqsha kórsetip, oǵan oqıwshınıń

dıqqatın tartadı, onda emotsiya payda etedi. Epitet shıǵarma mazmunına obrazlılıq hám tásirsheńlik baǵıshlaytuǵın poetikalıq anıqlawısh bolıp tabıladı.

Xalila Dáwletnazarov poeziyasında epitetler jiyi qollanılgan. Shayır óz pikirin, óz sezimlerin lirikanıń názikligin epitet arqalı jetkergen. Shayır poeziyasında intim lirikada, peyzaj lirikada epitetler sheberlik penen qollanılgan.

Shax lipaslı ótmishine zar el bul,

Awır qayǵı júgin tarqan nar el bul,

Jawdı jaypaǵanday shamań bolıptı [6.22].

Bul qatarlarda qollanılgan **awır qayǵı júgi, shax lipası** epitet bolıp, shayır tikkeley xalıqtıń qıyın taǵdirine ashınıp, onıń ayanıshlı ekenligin tariyxta bolıp ótken posıw, asharshılıq, sawashlardı názerde tutqan. Pútin bir eldiń taǵdiriniń qıyın keshkenin, dúnya jaralǵalı bar biraq óz eli, óz patshası bolmaǵanı hám *shax lipası* arqalı sıyasat túsiniǵin bermekshi bolǵan.

Dártsizler hámiyshe kewli toq eken,

Hár bir dem sanawlı **altın sók** eken, [6.21].

Bul qatarlarda berilgen **altın sók** bir tárepten reńine qarata aytılsa, ekinshi tárepten altınday qádirlı degen anıqlamanı uqtırıp, epitet xızmetin atqarıp tur..

Iláhiyde **nurlı** názerde baqqan,

Elim qollaw tapqan áwelha, Haqtan, [6.33].

Bul qosıqqa shayır **nurlı názer** epitetin qollanǵan bolıp, shayıe bul arqalı Allahtıń yaǵnıy Táńiriń názeri túsken xalıq ekenligin súysinip súwretlegen. Qaraqalpaq xalqı adamlarınıń jaqsılıǵı, mehirge tolı júreginiń bar ekenligin ellerden- ellerge atı belgili bolıp kiyatırǵanın matqanısh etken.

Metafora-grekshe metaphora-awıstırıw, ózgeriw sózinen metha-qaytadan, phora-kóshiremen. Kórkem súwretlew qurallarınıń biri. Metafora-zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretewdiń túri. Metafora teńewdey etip zatlardı salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi[2].

Kórkem tilde espressivlik usıllar hám sózdiń metaforalıq qásiyetleri keń túrde qollanıladı. Kórkem tekste sózdiń mánisin túsiniw hám onıń aytılıwınıń kóp planlılıǵı kórkem tildiń funktsionallıq qıyınshılıqları hám estetikalıq, xarakterli dáliyllewleri menen baylanıslı boladı. Sonıń menen birge bul qıyınshılıqlar avtorlıq individuallıq faktorları menen de baylanıslı. Ulıwma xalıq tilinen jazıwshı tárepinen sózler tańlap alınadı hám mazmunı tolıq ózlestirilip, jeke kórkem stilge, yaǵnıy jazıwshınıń jeke avtorlıq stiline aynaladı. Kórkem tekste sóz, óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisinen basqa qosımsha mánilerge de iye bolıwı múmkin, yaǵnıy konnotativ mánige iye bolıp, olar emotsionallıq, obrazlılıq, ekspresivlikti bildiriwi múmkin. Bul sóz mánisiniń hárqıylı túrleri bolıp tabıladı. Adamdı, túrli zatlardı, qubılıslardı unamlı yaki unamsız bahalaw mániler júklengen sózlerge bahalawshılıq qásiyet tán boladı, máselen, márt hám batır – unamlı baha, qorqaq, zalım – unamsız baha). Sózdiń obrazlılıǵı onıń tiykarǵı mánisi menen tıǵız baylanıslı boladı.

Ǵalawıt qaplaǵan **dúnyanın júzin,**

Duris hám márdana tut ózińdi óziń.

Birinshi mısalda «**dúnyanıń júzi**» degen metaforası berilgen bolıp, bul metafora ulıwma xalıq tilinde ushrasatuǵın metafora bolıp, júz degen sózden awısqan, jerdiń átirapın, ko;rinisin túsindiriw ushın qollanılgan.

Óksip - ónsip jılaydı ana.

Sırtta, ashıq ayna tusında

Bozlar bir **botasız árwana**.

Ekinshi mısalda «**botasız árwana**» metaforası berilgen bolıp, bunda perzentsiz áyel demekshi bolğan onı botasınnan ayrılğan túyege megzetip súwretlegen.

Satıp hújdan degen nárseni,

Qorlap óziniń **tábiyat - anasın**,

Ońbağırlar, sattılar seni [7.19].

Úshinshi mısalda «**tábiyat anası**» sózleri metafora bolıp tur. Bul metafora ulıwma xalıq tilinde, jazba ádebiyatlarda da qollanıladı. Bizdi qorshap turğan ortalıqtı yaǵniy tábiyattı anaǵa megzetip qollanılgan metafora. Sebebi tábiyat anamızday bizge hámme nárese inam ete aladı hám etip kelmekte.

Aǵın suwdıń jaǵalaǵannıń,

Sezimi sergep, **kewli keńeyer**,

Mısallarda «**kewli keńeyer**», metaforasi berilgen. Bular kewli keńeyer hesh nársesin qızǵanbaytuǵıń, keń adam mánisinde.

Bosatıp jibergen iyesi joq at,

Bası batpas eken bóten úyirge.

Bosatıp jiberilgen at bunda shayır ózin názerde tutqan, hayalı qaytı bolıwına baylanıslı jazılǵan qosıqtan alıńan.

Sol **umit úyiniń** aynasındaǵı

Jaqtım kórip sál kewlim jubanar [7.16].

Hayalı qaytı bolǵannan soń jalǵızlıqta qalǵanın metafora arqalı súwretlep bergen. «úmit úyi» metaforası bolsa hámme úyde úmit penen jasaydı adamlar, sonıń ushında shayır bul metaforanı qosıq qatarlarında paydalanǵan. Usınıń ózi ulıwma tildegi metaforalar menen kórkem ádebiyatta ayrıqsha qollanılatuǵın metaforalar arasındaǵı ózgesheliklerdi kórsetedi.

Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde ádebiy shıǵarmalarda da keńnen qollanılıp júrgen metaforalar kiredi. Olar arnawlı kórkem súwretlew quralı sıpatında qollanıla almaydı, obrazlıqqa iye emes. Mısalı: japtıń ayaǵı, iyneniń kózi, júrektiń urıwı, kózdiń nurı, jumıstıń bası, gáptiń ayaǵı hám taǵıda basqa. Bunday metaforalarǵa shayırdıń shıǵarmalarınan mısallar keltiremiz:

Ámiw Aral **qızılqumniń ayası**,

Haq áylegen jeri Qaraqalpaqtıń,

Shólden qashar bolsa **ıǵbal sayası**.

Qatpar-qatpar sheri Qaraqalpaqtıń.

Qasarısqa jerinen qan almasa,

Jawınıń basına sawda salmasa,

Qaymıǵıwdı bilmes **gáwhardıń júzi**,

Temir tıyıqlardıń qaltırar dizi [7.3].

Bul mısallarda «**ıǵbal sayası**», «**jawınıń bası**», «**gáwhardıń júzi**» metaforaları berilgen bolıp, bular til bilimiń leksikologiya tarawındaǵı sóz mánisiniń awısıwı usılı arqalı jasalǵan, saya, bas, júzi sózleri awısqam nánide qollanılgan, tiykarǵı mánisi adamnıń sayası, adamnıń bası, adamnıń júzi bolıp keledi.

Shayır shıǵarmalarında obrazlıq sıpatqa iye metaforalar. Bul tiykarınan alǵanda kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanıp kiyaturǵan metaforalar. Mısalı: sóz marjanı, názik kewil, tungısh muhabbat, qalǵıǵash tún h.t.b. Bul metaforalarǵa shayırdıń shıǵarmalarınan mısalllar keltiremiz:

Mısalı:

Batır Ernazarday sawlatlı – sınılı ,
Ómir **jırshısınıń sazi** buzıldı,
Dártsizler hámishe kewli toq eken,
Hár bir dem sanawlı **altın sók** eken. [6.21].

Bul mısallarda «**altın kesa, ómir jırshısınıń sazi**, metaforaları berilgen bolıp, altın kesa metaforası ishqa, muhabbatqa baylanıslı qollanılğan, «**ómir jırshısınıń sazi**» burıńǵı qıyınshılıqta júrgen awır turmıstı súwretlep beriwshi metafora, «altın sók» metaforası kewilge, ishki sezimlerge baylanıslı qollanılğan.

Ulwma xalıq tiline tanımaliqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda anaw ya minaw sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew uslubına baylanıslı ayırıqsha uslublıq ózgesheliklerin kórsetetuǵın metaforalardı kóriwge boladı.

Mısalı:

Búlbúllerin bunsha kúygelek...

Júregim-áy...eh, **altın baǵım!** [6.8].

Bul mısallarda «**payǵambarlıq saltanati**», «**dárt oǵı**», «**qıs qılıshı**», «**sap ómir, sap deniń**», «**altın baǵım**» metaforaları berilgen bolıp, bul metaforalar «payǵambarlıq saltanati» metaforası táriyplep atırǵan adamdı payǵambarǵa teńep súwretlew ushın qollanılğan, «dárt oǵı» metaforası qıyınshılıqtan azaplanıp atırǵan adam mánisinde súwretlegen, «qıs qılıshı» metaforası qıstıń suwıq eliwi mánisinde, «sap ómir, sap deniń» metaforası bolsa den-sawlıq, taza ómir mánisinde, «altın baǵ» metaforası bul kewili mánisinde qollanılğan metaforalar esaplanadı.

Sham-shıraq juldızlar tuwajaq,

Sezimler ózińnen ot alar... [6.13].

Qayaqtan saǵan dus boldım,

Bir qonıp ushqan qus boldım,

Tek, lábi shıyrın tús boldım,

Maǵan kesh kelgen muhabbat. [6.12].

Ínsan kewili sheksiz okean,

Sansız tolqın bolıp tolqıǵan [6.19].

Bul jerde "sham-shıraq juldızlar tuwajaq" metaforaları insan haqqında, jaslardı juldızlarǵa megzegen. "bir qonıp ushqan qus boldım" metaforası muhabbat baǵında ózin bir qusǵa uqsatqan. Keyingi berilgen qatarlarda adam kewlin táriyplep tur.

Metonimiya grek tilinen alınıp – qaytadan ataw degen máni ańlatadı[1]. Sózdiń awıspalı mánisine tiykarlanǵan troplardıń bir túri. Metonimiyada súwretlenip atırǵan zat yamasa waqıya basqa at penen qayta ataladı. Mısalı, «qaltası kótermew», «Qazan qaynap atır», «Tandır órtedim», «Qala shirt uyqıda» t.b

Xalila Dáwletnazarov poeziyasında metonimiyadan sheberlik penen paydalana alǵan. Mısalı:

Kelin bolıp enkeyip túsken **irgeni**,

Mennen better ańsap aytıp júrgeni [6.32].

Bul qatarlarda qollanılğan **enkeyip túsken irge** yaǵnıy **irge** sózi úy mánisin ańlatıp kelgen bolıp, xalıq arasında tarqalǵan irge kóriw, irgeli boldı sıyaqlı yaǵnıy úydi kóriw, úy alıw degen mániste jumsaladı. Bul sóz tilimizge sińip ketken frazeologizm. Shayır óz hayalına súyispenshilik penen qatnas jasaǵanı onıń jaqsı ekenligin intim lirikada beriwge háreket etkeninnen bayqasaq boladı.

Pisip turǵan eginimizdi,

Padalılar jayrap ketse de...!

Kókirekte- bir shadlıq, bir jağı,

Qatpar- qatpar jas tamshısı [6.42].

Bul qatarlarda qollanılđan **padalılar** sózi metonimiya bolıp qollanılđan. Bunda pada adam mánisin bildirip qollanılđan bolıp, padashı yağnıy mal- halı kóp adamlardı názerde tutqan.

Ulıwma alđanda, biz X.Dawletnazarov poeziyasında troplardıń qollanıw ózgesheliklerin kórip shıqtıq. Xalıq shayırları Xalila Dawletnazarov poeziyasında kórkemlew quralları, troplar júdá sheberlik penen beriledi. Bul qurallar shayırlar poeziyasın shıńlarǵa shıǵarıw menen birge házirgi qaraqalpaq tili iliminiń lingvistika tarawı ushın izertlew obyektı sıpatında da bahalı orın iyeleydi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Da'wletov A. Til bilimi ti'ykarları. -No'kis: Bilim , 2007. 276 б.
2. Бердимуратов Е. Хэзирги заман қарақалпақ лексикологиясы . – Нөкис: Вилим, 1994.- В.25,
3. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017, 62.
4. Pirniyazova A., Saydullaeva D. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. -Tashkent : Tafakkur avlodi ,2020. 120 б
5. Дәўлетназаров Х. Әлўидағ муҳаббат, әлўидағ. – Нөкис: Арал, 1993, 120 б.
6. Дәўлетназаров Х. Дос болыў хәммениң қолынан келмес... – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994, 124 б
7. Дәўлетназаров Х. Хат. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980, 115 б.